

Za dosti dlouhé období po skončení druhé světové války, kdy se problematika týkající se válečných zajatců a civilních dělníků v říši takřka neobjevovala na stránkách historických studií, nastává konečně obrat. Až dosud věděla veřejnost o zločinech spáchaných vojenskými, policejními či správními organizacemi nacistů na válečných zajatcích, leč nebyla informována o druhé etapě jejich života v Německu, kdy je nacisté masově používali ve svém hospodářství, ať už v průmyslu či v zemědělství. Konec konců ani otázky souvisící s nasazením civilních dělníků z různých končin Evropy nedoznaly dosud důkladnějšího zpracování. Historikové všech zemí jakoby se vyhýbali těmto problémům; a přece historie druhé světové války bez jejich objasnění a vyřešení nebyla by nikdy úplnou. Dokonce ani sovětsí historikové, od nichž bychom snad nejspíše mohli očekávat vážné slovo k těmto otázkám, dosud takřka mlčeli. Je to pochopitelné, poněvadž období těsně po válce ani padesátá léta neskytala právě příliš mnoho příležitostí k otevřenému řešení naznačených problémů, zvláště týkajících se válečných zajatců. Konec konců v neposlední řadě chyběl potřebný průkazný materiál, který by dovoloval učinit si konkrétní představy o podstatě věci. V posledních letech se situace všestranně obrací k lepšímu a dá se předpokládat, že otázky nasazení válečných zajatců a civilních dělníků všech možných národností v říši za druhé světové války naleznou oprávněně patřičné místo v zájmu historiků i veřejnosti.

Kniha „Pracovní nasazení válečných zajatců a obyvatel Evropy v ČSR (1939—1945)“ chce být jedním z příspěvků k objasnění otázek, spojených s nuceným nasazením válečných zajatců a civilních občanů v říšském hospodářství. Především je třeba říci, že je podložena studiem rozsáhlého komplexu archivních pramenů, ať už ze státních, okresních, městských či podnikových archivů, a to jak z území Československa (které tvoří samozřejmě převážnou většinu), tak i z Německé demokratické republiky. Jedná se především o prameny nacistické provenience, doplněné vzpomínkami účastníků oněch událostí, ať už z řad válečných zajatců, civilních dělníků nebo místního českého obyvatelstva. O literaturu se mohli autoři opírat jen v řídkých ba výjimečných případech, poněvadž takřka neexistuje. Teritoriálně se problematika soustředila na okupované Československo, ač výsledky mohou být přeneseny na kterékoli území říše nebo jiných okupovaných zemí; kromě drobnějších variací a obměn nedospěli bychom pravděpodobně k žádným jiným závěrům a obraz situace v níž se octlí váleční zajatci a civilní občané Evropy za války v říši by asi nedoznal žádných podstatných změn, pouze by byl doplněn o nové motivy, byl by ještě pestřejší a nakonec z celkového hlediska jistě i průkaznější. Přesto výsledky, k nimž jsme mohli dospět na základě vyznačeného materiálu, jsou nesporně dostatečně průkazné a žádné nové doplňky by nemohly v zásadě ovlivnit nebo změnit.

Složení materiálu a praktické důvody diktovaly skladbu této práce. Po úvodní kapitole, v níž je i podrobné rozmištnění kmenových zajateckých táborů na území říše a okupovaných zemí, přechází kniha k vylíčení národnostní politiky nacistů vůči válečným zajatcům a civilním občanům, kteří byli nasazeni v říšském průmyslu či zemědělství. Obecně už tato kapitola přesvědčivě dokazuje skutečnost, že se nacistické orgány nikdy neřídily ve vztahu k těmto lidem mezinárodními konvencemi, které například zakazovaly využívat pracovní síly zajatců ve válečném hospodářství, fyzicky je likvidovat apod. To všechno se za války dalo, ovšem s jistým rozdílným přístupem k představitelům rozličných národů. Nacistická rasová a národnostní politika dospěla ve svých nařízeních a příkazech k určitému žebříčku jednotlivých národů, k nimž se různým způsobem chovala. Rozdílnost přístupu k nim — ať už šlo o válečné zajatce nebo civilní občany — se projevovala především ve stravování, ubytování, střežení, úpravě táborových podmínek a pracovních podmínek, rovněž pak v trestném rejstříku za různé přečiny a pokusy o hnutí odporu. V zásadě se dá říci, že civilní nasazení občané všech národností měli snesitelnější život než váleční zajatci. Druhý celkový závěr spočívá v příkré rozdílnosti postavení slovanských národů, na čele se sovětskými a polskými občany, od národů západo- či jihoevropských. Předpisy a nařízení nejvyšších říšských orgánů stavěly na nejnižší stupínek zmíněného žebříčku zajatce, eventuálně civilní občany SSSR, Polska, Československa, Jugoslávie, pak Francie, Itálie a Anglie. Ostatní národy, jako například Belgické, Holandské aj., nebyly tak výrazně odlišovány a nařízení o nich se obvykle

řadila k nařízením o Francouzích. Zmíněná kapitola snad dosti průkazně naznačuje, že činitelé říše usilovali o fyzickou likvidaci především sovětských a polských občanů v pracovním procesu, s cílem aby vydrželi podávat pracovní výkon do skončení války. Z podrobnějšího rosvování například vyplývá, že sovětsští civilní dělníci byli v podstatě postaveni na roveň sovětským válečným zajatcům apod. V každém případě napomáhala nacistická národnostní politika uskutečňovat nelidské cíle fašismu a vyžádala si spoustu lidských životů, ať už z řad válečných zajatců nebo civilních dělníků. V období kdy nacisté počítávali, že se blíží krach hitlerovského Německa, pokusili se pomocí drobných ústupků ujednotit zacházení se všemi cizinci a vytvářet z nich „jednotný protikomunistický blok“. Tyto snahy našly své uplatnění zejména v letech 1943/44, leč bez výsledku. Naopak naprostá většina cizinců vytvářela svou solidaritou a projevy internacionálního jednotnou sílu proti fašismu, která mu v jeho hlubokém týlu byla krajně nebezpečnou a dopomohla k jeho porážce měrou, jež dosud nebyla spravedlivě zhodnocena. V tomto mezinárodním společenství válečných zajatců a civilních občanů nechyběli jako spolupracovníci ani němečtí občané na čele s komunisty, kteří přispěli nejednou pomocí, ať materiální nebo morální. Třeba ještě dodat, že na nelidském postavení cizinců v říši měly „zásluhu“ nejen esesácké složky, nýbrž stejně se přičinil i wehrmacht, podnikatelé a v neposlední řadě mnozí řadoví zfanatizovaní Němci.

Strukturu kmenového zajateckého tábora, který řídil a organizoval nasazení válečných zajatců, demonstruje kapitola o stalagu v Těšíně, který byl jedním z nejmohutnějších svého druhu v říši vůbec; kromě toho je to jediný známý případ, kdy se dochoval a je přístupný archivní materiál. Znovu je tu dokázán markantní rozdíl v přístupu nacistů k válečným zajatcům různých národností, v tomto případě zejména Angličanům a sovětským zajatcům; ti totiž tvořili největší část osazenstva těšínského stalagu, vedle ještě značného počtu italských internovaných vojáků. Kapitola ukazuje současně strukturu tábora, organizaci, rozřídění zajatců na pracovní komanda, dovoluje si učinit přesnou představu o počtech válečných zajatců v tomto stalagu, o zapojení zajatců do hnutí odporu a konečně o transportu všeho osazenstva před ustupující Rudou armádou do západních oblastí, přes území tzv. protektorátu, kde se zajatcům dostalo nejednou významné podpory z řad místního českého obyvatelstva.

Oprávněně mnoho místa věnovala kniha problematice spojené se sovětskými válečnými zajatci a civilními občany SSSR, tzv. ostarbeitry. Jde nesporně o skupinu občanů, s nimiž říšské orgány i většina místního německého obyvatelstva zacházela nejkrutěji, poněvadž podle rasové teorie nepokládala občany SSSR za rovnocenné a zvala je „podlidmi“. Nedostatek pracovních sil donutil je ovšem využívat i je v plné míře v hospodářském procesu, poněvadž ve válečné výrobě. Nedostatek pracovních sil ukázal se tu být jasně silnějším argumentem než vážné obavy z nebezpečí při nasazení sovětských občanů do průmyslu, zemědělství či jiných odvětví výroby. Pro toto nebezpečí zavedli nacisté vůči sovětským lidem ty nejpřísnější sankce za sebemenší náznak odporu, neposlušnosti apod. Taktéž strážení jejich bylo na takové výši, jaké jen byly za daných podmínek s to nacistické orgány zajistit. Na pomoc se přibírali i civilní zaměstnanci továren a závodů, v nichž se sovětské občany objevili; byli vybíráni a prověřováni fašisté z řad místního obyvatelstva apod. To všechno proto, aby sovětský člověk nemohl učinit ani krok svobodně, aby byl za každý projev nespokojenosti co nejkrutěji potrestán a maximálně izolován od cizinců ostatních národností a především od německého lidu. Pokud byli sovětské občany nasazení na okupovaném československém území, převážně v pohraničí, pak se starost o co největší izolovanost dotýkala českého obyvatelstva, které využilo každé příležitosti, aby sovětským válečným zajatcům či tzv. ostarbeitrům ulehčilo život v zajetí a nuceném pracovním nasazení. Nejednou jim Češi dopomohli k útěkům a k zapojení do místních partyzánských jednotek. Paleta hnutí odporu těchto lidí za ostatními dráty říše byla však daleko pestřejší než jen pokusy o útoky. Šlo zvláště o sabotáže, zpomalování práce, simulování nemocí, sebrmražení apod. Toto vše bylo sovětské občany schopni, ačkoli jejich životní a pracovní podmínky byly nesnesitelné. Přestože na všech pracovištích a ve všech táborech bylo možné se setkat se sovětskými zajatci nebo ostarbeitry jako s pevným a stmelěným kolektivem, i mezi nimi nacisté vyhledávali zrádné živly — někdejší kriminálníky nebo nespokojence se sovětskou vládou, kteří pak pomáhali likvidovat práci ilegálních organizací, zrazovat jednotlivé politické pracovníky, komunisty, židy; ti všichni totiž podléhali pak nacistickému „sonderbehandlungu“, byli posíláni do výchovných, koncentračních táborů, anebo byli na místě zastřeleni. Právo zastřelit sovětského zajatce či ostarbeitra měl leckdo, na útěku kterýkoli německý civilista; příklady o tom kniha přináší. V československém pohraničí pracovali sovětské občany snad na každé vesnici v zemědělství, lesním hospodářství či na menších závodech (pily, kamenolomy, cukrovary, pivovary, řemeslnické dílny apod.). Ve větším měřítku ovšem byli nasazení na pracích v dolech, hutích, v přímé válečné výrobě. Mapa jejich táborů nejlépe dokáže rozmístění jejich nejpočetnějších pra-

covních komand. V táborech podléhali správě wehrmachtu a různých esesáckých zvláštních oddělení, gestapa, SIPO, SD, v podnicích pak mnoho záleželo na podnikateli, který měl povinnost je ubytovat, stravovat a vyplácet mzdy. Mzdy byly ve většině případů iluzorní záležitostí; jednak byly samy o sobě velmi nízké, jednak byly uměle snižovány systémem pokut za špatnou práci i špatné chování, a konečně byly zajatcům vyplaceny v tzv. táborových penězích, jakýchsi poukázkách, za něž bylo možno nakoupit jedině v táborových kantinách podřadné potraviny, většinou však vůbec nic. Táborový řád nedovoľoval sovětským občanům žádnou zábavu po práci, ani možnost volného pohybu. Konec konců pracovní doba byla pro ně prakticky neomezená, prodlužována individuálně až na sám pokraj jejich fyzických možností, rovněž o nedělích a svátcích. Dovoľená u ostarbeitrů nepřicházela v úvahu. V bezesmluvním stavu, za nelidských podmínek životních a pracovních, žili i civilní občané SSSR vlastně v postavení trestanců.

Poláci byli v prostředí hitlerovského Německa stejní novověcí páriové jako sovětsí občané. Na československém pohraničí se vyskytovali nejdříve jako váleční zajatci, později ponejvíce ve stavu civilních, nuceně nasazených dělníků. Polští váleční zajatci byli totiž ve své většině propuštěni brzy ze zajetí, museli však všichni setrvat na nucených pracích. Pokud jde o pracovní zařazení, bylo obdobné jako u ostarbeitrů a sovětských zajatců, jen s tou výjimkou, že byli ve větší míře dávani na velkostatky, k německým sedlákům a do lesního hospodářství. I když někdy byli lákáni do Německa na základě smluv, které slibovaly dobré pracovní a zejména výdělečné možnosti, většinou je nacisté do říše naháněli nuceně a smlouvy nedodržovali. Poláci museli setrvat na nucených pracích po celou dobu války, aniž se dostali například na dovoľenou do vlasti. Ta existovala pouze v prvních letech války, později se stala iluzorní. Mnoho Poláků se z dovoľenky nevracelo, riskovalo kruté potrestání své i svých příbuzných, nejčastěji se však zapojovali na domácí půdě do partyzánského hnutí. Stejně jako ostarbeitři museli nosit označení „OST“, Poláci měli na oděvu „P“, aby byli okamžitě k rozeznání. Nesměli se konec konců volně pohybovat, pouze pod ozbrojeným dozorem nebo s písemným svolením policie v kapse; to však dostávali málokdy. Životní a pracovní podmínky byly pro ně stejné nelidské jako v případě sovětských občanů. Polští dělníci nesměli po práci navštěvovat kina, hostince, neměli povoleny vycházky, nemohli používat žádné dopravní prostředky, žádné veřejné služby pro ně neexistovaly apod. Za každý přestupek byli pokutováni, ve vážnějších případech je zaměstnavatelé či velitelé táborů předávali do pravomoci gestapa. Poněvadž byly do Československa odtransportovány v mnoha případech stovky polských rodin, je nutné se v závěru zmínit též o postavení dětí. Přiděly pro ně, stejně jako pro děti ostarbeitrů, byly minimální, nejvýše poloviční než pro dospělého Poláka a v ranném věku musely pracovat. Vyhovovaly-li podle nacistického hlediska rasově, bývaly činěny pokusy je poněmčit. Žádný ohled a péči nevěnovali nacisté těhotným ženám, ať sovětským či polským; neměly ani dočasně nárok na zvýšené přiděly potravin. V případě prozrazeného styku Poláků i sovětských občanů s německými ženami stíhal je nejčastěji trest smrti. Nemilosrdně se chovali nacisté k onemocnělým Polákům, eventuálně sovětským občanům. Lékařská péče nebyla téměř žádná, nejčastěji nebyli uznáváni nemocnými, naopak byli nuceni pracovat. Když už nemohli, byli přecházeni do zvláštních táborů, odkud se teoreticky mohli vrátit domů. To alespoň tvrdili nacisté; stalo se to však papírovým opatřením, poněvadž podstatná část takových nešťastníků zemřela naprostým vysílením ještě v říši. V mnoha případech pomohli i zbídačeným Polákům Češi, kteří s nimi navázali během války velmi úzké přátelství.

Z ostatních národností všímá si kniha podrobněji ještě Francouzů, Angličanů a Italů. V okupovaném Československu byli Francouzi nasazeni opět jako váleční zajatci i civilní dělníci. Na mnoha místech byli francouzští váleční zajatci nahrazováni zhruba od r. 1942 sovětskými zajatci. Konec konců také francouzští zajatci, obdobně jako polští, byli brzy propuštěni do stavu civilních dělníků. Celková jejich situace byla ovšem lepší než jak jsme byli svědky u polských či sovětských občanů. Na špatné zacházení s nimi si mohli Francouzi dokonce oficiálně stěžovat prostřednictvím svých důvěrníků, většinou však bezvýsledně. Poněvadž Německo podepsalo úmluvu s představiteli francouzské vlády ve Vichy, měli Francouzi v některých případech dokonce jakousi samosprávu v táborech, leč nepřinášela jim mnoho materiálních výhod. Přiděly potravin však mívali větší než sovětsí či polští občané a kromě toho měli nárok na přísun balíčků z domovů a prostřednictvím Červeného kříže. Špatné zacházení s nimi nebylo tak masové jako s východními občany, ovšem nebylo zase výjimečné. Pouze tresty byly mírnější, takže například pod pravomoc gestapa se dostávali jen v prokázaných případech ilegální odbojové činnosti. Francouzi se velmi aktivně zapojili do hnutí odporu; úmyslně špatně pracovali, sabotovali, často utíkali apod. Jsou dosti početné případy jejich zájmení do našeho odboje, když šťastně zakončili útek; dalo se tak vždycky

za pomoci českého obyvatelstva. Mnohokrát odmítali Francouzi pracovat ve válečné výrobě, s odvoláním na mezinárodní konvence; na našem území se to stávalo ponejvíce v chemických závodech Litvínov. Poněvadž se ani francouzští dělníci neradi vracivali z dovolených do říše, byly tyto zhruba od poloviny války takřka úplně zastaveny. Život Francouzů po pracovní době býval volnější než u východních dělníků; měli povolenou určitou společenskou zábavu, sport, přísně vybranou četbu a příslušné relace z rádia. Volného času bylo ovšem velmi poskrovnu.

Relativně nejlepší postavení mezi zajatci měli Angličané. Způsobily to zejména naprosto pravidelné dodávky balíčků Mezinárodního červeného kříže, které podstatně ovlivnily jejich zásobování, výživovací situaci a zlepšily i odívání a obuí. Na druhé straně angličtí zajatci, vědomi si mnohem tíživějšího postavení kamarádů-zajatců jiných národností, velmi často je ze svých zásob podporovali. Po neúspěšných bojích nad Anglií a s postupujícími porážkami wehrmachtu začali se Němci chovat k Angličanům zvlášt nepřátelsky. Nebyly výjimečnými případy bití i zastřelení z naprosto nicotných příčin. Angličané si proto často stěžovali prostřednictvím diplomatických zástupců USA, později Švýcarska. Stížnosti se dotýkaly špatného zásobování, krutého zacházení apod., ale snad nejčastěji neoprávněného zařazení do válečné výroby. Angličané se velmi aktivně zapojovali do činnosti směřující vůči nacistům. Měli přitom tu výhodu, že tresty pro ně byly vyměřeny mnohem mírněji než u ostatních zajatců. Obvykle šlo o tresty vězení, odejmutí určitých dávek potravin, zařazení do zvláštních trestních komand apod. Jsou však známy i případy potrestání trestními či koncentračními tábory, anebo okamžitě zastřelení. Náplň jejich volného času (nebylo ho mnoho, volnou neděli měli například jen jednou do měsíce) byla obdobná jako u Francouzů. Kromě toho i oni, stejně jako ostatní, byli na mnoha pracovištích rozděleni do skupin podle výkonnosti a různé stravování; za nejnižší pracovní výkon nejmenší dávky potravin. Přes jazykové obtíže docházelo v Československu k významné podpoře Angličanů z řad místního obyvatelstva.

Zvláštní postavení mezi cizinci v říši zaujímali nesporně Italové. Až do převratných událostí v Itálii v r. 1943 snažili se Němci vytvořit z nich mírně privilegovanou skupinu, mnohdy však s malými úspěchy, poněvadž například vyšší dávky potravin a lepší ubytování nebylo jim lehké na pracovištích poskytnuto, i když bylo vtěleno do nařízení nejvyšších orgánů; příkladem mohou být chemické závody v Litvínově, kde bylo z československého území nejvíce Italů. Jen zpočátku přicházeli Italové do říše dobrovolně, na základě pracovních smluv. V druhé fázi války byli nuceně verbováni zvláštními náborčími komisemi přímo v Itálii; jednu z nich vyslalo i ředitelství chemických závodů v Litvínově. Po převratu 1943 se objevili na našem území také Italové jako tzv. internovaní vojáci. Jejich postavení bylo v podstatě stejné jako válečných zajatců. Na Italech si nacisté vylévali zlost za „zradu“ Itálie. Snížili jim dávky potravin a velmi krutě s nimi zacházeli, často je stáhli tresty samotného gestapa apod. Životní a pracovní podmínky se nijak nezlepšily ani od září 1944, kdy internovaní vojáci byli převedeni do postavení civilních dělníků. Většinou museli zůstat na těchže pracovištích a zhruba za těchže podmínek. Odpor Italů k nuceným pracím v říši se v druhé polovině války projevoval zejména už v náborových akcích na půdě Itálie, když se odmítali dostavit ke zvláštním odvodovým komisím, utíkali apod.; to všechno za účinné pomoci italských partyzánů. Jejich pracovní výkon v nacistických podnicích na území Československa byl příkladně nízký. Nacisté je nasazovali na nejobtížnější úseky a v mnoha případech je přivedli do tak bídného fyzického stavu jako sovětské zajatce. Italové si získali svým chováním velké sympatie československého lidu.

Rozdílné postavení měli v říši zajatí důstojníci. Sovětsíí důstojníci byli buď likvidováni, zavírání do koncentračních táborů, v menší míře nuceně nasazováni na práce společně s ostatními zajatci. Zhruba táž situace byla u polských důstojníků. Francouzští se mohli zapojit do práce, ale na základě dobrovolnosti. Angličtí zajatci nemuseli pracovat. Nepracující důstojníci trávili čas zajetí ve zvláštních táborech, offlágrech. Poněvadž materiály byly zničeny, mnoho o jejich postavení nevíme. Na území Československa byly offlágy v Moravské Třebové, Sovinci, Horní Dlouhé Louče, Vidnavě a snad i jinde.

Velké utrapy museli podstoupit všichni zajatci po psychické stránce. Sovětsíí a polští zajatci neměli například po celou dobu spojení s domovem, ostarbeitíí velmi sporadicky; pravidelný písemný styk s domovem měli vlastně jen Angličané. Mnoho zla mezi zajatci způsobily zrádné žvily, které si nacisté podplatili. V prostředí sovětských zajatců kromě toho „pracovali“ tzv. východní propagandisté, kteří je přemlouvali ke vstupu do Vlasovovy armády a líčili jim nemožnost návratu z fašistického zajetí. Nic však nerozložilo morálně kolektiv zajatců, ať už kterékoli národnosti. Ve své většině zůstali věrni antifašistickému smýšlení a snažili se jalkoli narušovat nacistické hospodářství. Je nespornou skutečností, že svým bojem proti fašismu přispěli k vítězství spojeneckých armád nad hitlerovským Německem.